

Н.О. Пророченко

*Київський національний лінгвістичний
університет*

ДОКТРИНА ІСЛАМСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Досвід постколоніальної модернізації арабо-ісламських країн відповідно до західних рецептів у другій половині ХХ ст. засвідчив значний ступінь несумісності або навіть згубності для суспільств регіону традиційного розповсюдження ісламу західних засад економічного і соціального розвитку через відмінність структур, ціннісних критеріїв і розуміння мети розвитку цивілізаційних комплексів західної та ісламської цивілізацій. Для ісламської цивілізації збереження своєї цивілізаційної ідентичності залишається й історичною реальністю і водночас вищою метою суспільного буття. Крізь призму цієї мети ісламський світ і визначає своє ставлення до глобальних процесів, що позначені сьогодні експансією розвинутих країн Заходу з метою уніфікації основних механізмів функціонування світової спільноти на основі західних економічних, політичних і навіть культурних моделей.

Проте арабо-мусульманські соціуми мають власні уявлення про світ, форми правління, мету, якої вони прагнуть досягти. На відмінностях у розумінні розвитку і пов'язаних з ним прагнень у представників західної та ісламської цивілізацій акцентує увагу, зокрема, індонезійський дослідник М. Мумтаз Алі. На його думку, іслам надає чіткі параметри поведінки, які регламентуються Кораном та Суною. Ісламський розвиток спирається насамперед на релігійні принципи, а не на прагнення досягти ідеального і стабільного суспільства, використовуючи раціоналізм і наукові методики пізнання, що притаманно західним цивілізаційним схемам. Тому в ісламському світі прогрес не обов'язково асоціюється зі змінами. Навпаки – його вбачають у стабільності¹.

У вирішенні проблем подолання економічних труднощів сучасного періоду (можливе зниження прибутків від продажу нафти, „законсервованість” національних економік арабських країн та переважання в їх експорті сировинної компоненти, технологічна та інформаційна залежність від розвинутих країн) політична еліта ісламських держав звертається до ісламських моделей. Зокрема, ще у 1981 р. на нараді представників ісламських країн у Мецці було сформульовано завдання домагатися встановлення Нового ісламського міжнародного економічного порядку, що дозволило б арабо-мусульманським державам посісти рівноправне становище в світовій економіці. Це завдання не втратило своєї актуальності й до сьогодні. Російський сходознавець Г. Милославський слушно наголошує на тому, що „сучасні концепції ісламської економіки можна розглядати не стільки як спроби реанімації середньовічних настанов, скільки як пошук сумісності економічних структур мусульманської цивілізації з глибоко інтегрованими в її надра європейськими господарськими механізмами”².

Іслам як релігія і як самобуття цивілізація являє собою цілісну систему світогляду і поведінки, яка регламентує сприйняття людиною Бога, світу і самої себе. Ісламська релігійна доктрина містить не тільки релігійно-філософські та моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру, які в Корані займають ледь не домінуюче становище.

Нині розробки ісламської економічної доктрини набувають актуальності та здійснюються різними ісламськими інститутами і богословськими організаціями. Заснованим ще у 1926 р. Всесвітнім ісламським конгресом було визначено завдання налагодження економічної співпраці між ісламськими державами. Ліга ісламського світу в

¹ *Muhammad Mumtaz Ali. An exploration into Western and Islamic concepts of development and civilization. Few observations // Hamdard Islamicus. – Karachi, 2002. – Vol. XXV. – № 3. – P.7–13.*

² *Милославский Г. Возможна ли экономика по шариату? // Независимая газета. – М., 1998. – 23 января. – С.6.*

1976 р. прийняла рішення про включення вивчення „Доктрини ісламської економіки” до навчальних програм усіх мусульманських університетів.

Потужним стимулом для розробки ісламських економічних концепцій стало прагнення мусульманських країн звільнитися від колоніальної залежності, покласти край своєму існуванню як відсталій периферії світового господарства, захистити національну економіку від негативних зовнішніх впливів. Цей процес значно активізувався у 1970-ті рр., що стало наслідком світової енергетичної кризи, коли економіки нафто-добувних ісламських країн зазнали суттєвих доларових впливів. Ці ін’єкції створили реальну можливість розпочати реалізацію планів міждержавного співробітництва арабо-мусульманських країн на принципах доктрини ісламської економіки.

Відродження ісламського фундаменталістського руху в 70–80-ті рр. ХХ ст. активізувало пропаганду „економічних цінностей” ісламу, їх систематизацію і спроби присотування до сучасних економічних реалій.

Базові положення ісламської економіки були сформульовані в Корані та знайшли своє втілення в економіці Арабського халіфату. Це – уявлення про власність; про працю як джерело добробуту; про гріховність накопичення, лихварства і несправедливих методів збагачення; про справедливий перерозподіл матеріальних благ через обов’язкові та добровільні пожертви, сплату податків, систему успадкування майна. Особливістю ісламської економіки є обов’язкова наявність моральної мотивації економічної поведінки. Так само і результати економічної діяльності оцінюються не тільки в кількісних показниках, але й з позицій відповідності певним моральним засадам.

Однією з найважливіших моральних категорій у концепції ісламської економіки є справедливість. Принцип справедливості базується на тому, що, згідно з релігійною догматикою, всі люди є рівними, бо належать до однієї умми (мусульманської громади), відтак один може бути кращим за іншого тільки через свою більшу набожність. Разом з тим іслам визнає майнову нерівність між людьми і вважає її природною для мусульманського суспільства, бо люди мають різні здібності та фізичні дані. При цьому єдиною прийнятною основою соціальної нерівності вважається особиста праця людини. Іслам розглядає і власника капіталу, і найманого працівника як трудівників. Праця та адекватна платня за неї є змістом соціальної справедливості. З точки зору ісламу, використання найманої праці може бути експлуатацією тільки якщо робітник не отримує належної платні.

Уникнути гострих соціальних конфліктів за ісламською економічною концепцією можна через більш-менш пропорційну систему перерозподілу, механізм якої передбачає іслам. Вона реалізується через „хомс” – ісламський податок, що вимагає відрахування 1/5 частини доходів, які перевищують визначений владою річний бюджет сім’ї, „закят” – обов’язковий фіксований податок з майна в розмірі 2,5% і добровільну милостиню бідним – „садака”. З точки зору ісламської економічної доктрини, ці податки (які є релігійним обов’язком мусульман) забезпечують надходження значних коштів до бюджету і витрачаються на вирішення соціальних проблем знедолених за рахунок заможних. Іншим механізмом перерозподілу ресурсів є система успадкування. Шаріат виключає волевиявлення власника майна і визначає подрібнення спадку і розподіл його між родичами відповідно до ступеня спорідненості. В такий спосіб, на думку ісламських теоретиків, виключається можливість надмірної концентрації капіталу в одних руках – протягом життя кількох поколінь капітали розподіляються між значною кількістю людей.

Іслам розглядає будь-які економічні дії з точки зору їхньої корисності для суспільства. Особиста користь є другорядним питанням. Метою господарської діяльності мусульманина є піклування про всіх членів громади. Водночас за шаріатом кожен мусульманин повинен набувати матеріального добробуту, достатнього для забезпечення себе і близьких. Іслам освячує прагнення людини до матеріального статку.

Важливим пунктом доктрини ісламської економіки є питання про ставлення до власності. З точки зору ісламу, людина є не стільки власником певного ресурсу, який

має цінність (матеріальну, суспільну), скільки – тимчасово, на час життя – розпорядником справжнього власника всього – Аллаха. Тому ресурси, які надані людині, і продукт, який з їхньою допомогою виробляється, повинні служити досягненню завдань, які визначені Аллахом. Звідси – чим більшими є статки конкретної особи, тим більшою є її відповідальність за зростання і свого особистого майна, і добробуту всього суспільства. Крім того, ресурси, які надаються особі, не можуть зберігатися як скарб: ісламські економічні концепції не відкидають ідею про щастя як матеріальний добробут, іслам не закликає зректися світу заради духовного очищення, але він вимагає від людини моральної відповідальності за свою діяльність.

Гроші іслам визнає як засіб обігу, міру вартості, спосіб заощадження, але заперечує гроші як товар, який має самостійну вартість, і, відповідно, як предмет купівлі-продажу. Звідси походить одна з найвиразніших особливостей ісламської економіки – „риба”^{*} – заборона стягнення позикового відсотка і лихварства. З точки зору Корану і шариату, „риба” є одним з найтяжчих гріхів і трактується як прямий виклик Аллахові. Мусульмани розуміють „риба” передусім як збільшення суми боргу відносно його початкового розміру. Оскільки іслам прагне до створення економічної системи, яка заснована на справедливості та чесності, він заперечує прирощення грошей самим по собі (як позика), але механізм отримання прибутку (або винагороди, як це частіше називають ісламські теоретики) за надання грошового капіталу можливий, як частка прибутку від реалізації проекту. Так, кредитор стає партнером підприємства, яке він фінансує, і не тільки отримує право на прибуток, але й бере на себе ризики і можливі збитки.

Ісламські банки замінили використання позикового відсотка розгалуженою системою участі у прибутках на основі партнерських стосунків. Активні операції ісламських банківських інститутів проводяться лише на засадах таких дозволених ісламом економічних принципів, як спільне підприємництво (мушарака), фінансування проекту на основі участі у прибутках (мудароба), здача майна в оренду (іджара), фінансування торгівлі (мурабаха).

Практичною реалізацією концепції ісламської економіки стало створення в 1970-х рр. Ісламського банку розвитку, Центру статистичних і соціальних досліджень, Мусульманської торговельно-промислової палати, Інституту з питань взаємного страхування, Ісламського центру з підготовки технічних спеціалістів та висококваліфікованих робітників та ін. У двох наступних десятиліттях стали створюватись інвестиційні корпорації, виникати інші ісламські банки, об'єднані в Міжнародну асоціацію ісламських банків, яких на 2005 р. нараховувалось у світі понад 270 з вартістю загальних активів у 500 млрд. дол. і потенціалом розширення обсягу мусульманського фінансового ринку до одного трильйона доларів³. Це пояснюється, передусім, привабливістю саме ісламських банків для мусульман, які уникають вкладати гроші у звичайний банк, вважаючи це гріховною справою. Так, зокрема, в Пакистані з 1 січня 1981 р. всі відділення державних банків поряд зі звичайними операціями почали надавати послуги відповідно до шариату. За перші десять тижнів на таких вкладах було зібрано 202 млн. дол. У Малайзії ісламські облігації в приватному секторі склали 43% у 2001 р. проти 3% у 1998 р., а обсяг ісламських фондів зріс з 26 млн. рингітів у 1993 р. до 2,9 млрд. рингітів у 2002 р.⁴ У 2004 р. Перший ісламський банк Великобританії оголосив про свій намір відкрити в містах цієї країни до кінця 2006 р. 15 філій з метою обслуговування 75% місцевих мусульман, оскільки фінансові послуги англійських банків суперечать, на їх думку, принципам шариату. Все це свідчить про реальну дієвість ісламських приписів в економічній діяльності мусульман. Тому останнім часом все більше звичайних фінансових установ виявляють зацікавленість в ісламських фінансах та інвестиціях. За

^{*} Риба буквально означає „прирощування”, „збільшення” – *авт.*

³ Бюллетень иностранной коммерческой информации (БИКИ). – 2005. – №42. – С. 3–4.

⁴ *Koh P.* The Sharia's alternative // *Eurromoney*. – L., 2002. – Oct. – P. 94.

останні кілька років БНП Паріба, Дойче банк, Барклайз, Меріл Лінч та інші відкрили ряд відділень, філіалів або ісламських вікон для надання фінансових послуг згідно з приписами Корану.

В умовах сучасної нестабільності світової фінансової системи у мусульманському світі зростає число тих, хто розуміє, що принципи ісламської економіки є раціональними. Вони оберігають фінансовий ринок від фіктивного обігу коштів і спекуляцій, які здатні зашкодити економіці не тільки окремої країни, а й регіону. Ісламські економісти розглядають фондові ісламські ринки як інструмент залучення фінансів приватних осіб і установ з метою налагодження партнерства та їх участі в програмах з надання матеріальних благ та послуг. Ісламські інвестиційні фонди (так само, як і банки) також працюють за принципом поділу ризику, вони не інвестують коштів у проекти, які пов'язані з виробництвом алкоголю, тютюну, зброї, а також у розважальний бізнес. Шаріат забороняє також отримання і сплату надвеликих сум. Є також обмеження інвестування в акції, зокрема, для очищення капіталу інвестор може пожертвувати частку дивідендів як милостиню. Всі ісламські фінансові установи мають шаріатські ради, які гарантують відповідність фінансової діяльності принципам ісламу. На сучасному етапі відбувається формування нового покоління членів шаріатського управління, які добре розуміються і на сучасній фінансовій справі, і на ісламських законах. Здійснюється робота з уніфікації інтерпретацій настанов ісламу в фінансово-економічній галузі.

Прикладами успішної ісламської фінансової справи є Al-Tawfeek & Al-Amin Companies, яка входить до складу Dallah Al Baraka Group і включає в себе 260 структур (серед них 24 банки), які функціонують у 40 країнах і оперують коштами понад 6 млрд. дол.

Прискорення і поглиблення глобалізаційних процесів на рубежі століть призвело до стагнаційних явищ у соціально-економічному житті арабських країн. Узагальнені показники лише арабських країн свідчать, що, попри величезні запаси енергоносіїв, їх економіки в 1970–1990 рр. не мали позитивної динаміки розвитку. Середній відсоток приросту ВВП за цей період у 3,3% на рік у перерахунку на душу населення (враховуючи темпи його збільшення) дорівнював нулю. Сумарна економічна вага 22 арабських країн – 531 млрд. дол. – була на початку XXI ст. менша за ВВП Іспанії (595,5 млрд. дол.). Їх сукупний експорт у 2000 р. (без урахування енергоносіїв) – 80 млрд. дол. – був еквівалентний експортному потенціалу Швейцарії, а з енергоносіями арабські країни продавали за кордон товарів на суму в 330 млрд. дол., тобто стільки ж, скільки Франція, котра має в п'ять разів меншу кількість робочих рук.

Невисокий ступінь конкурентоспроможності та ефективності арабських економік, який в умовах наростання глобалізаційних процесів став ще більш помітним, зокрема пояснюється притаманним державі активним втручанням в економіку. Частка загальних державних витрат у валовому внутрішньому продукті (ВВП) в арабському регіоні у 1,5 рази вища, ніж загалом у решті країн світу, що розвиваються. Тут зберігається високий показник маси заробітної платні, яку виплачують в держсекторі (10–11% ВВП). Це вдвічі більше, ніж у цілому в країнах, що розвиваються. Авторитарні за своєю природою, арабські системи виявляються неефективними в економічній політиці, бо витрачають величезні капітальні ресурси на придбання військової техніки та утримання силових структур. Ці витрати в 3–4 рази більші, ніж в інших периферійних країнах⁵. Нафтогазова рента, яка виступає основою грошових надходжень до економіки низки арабських країн, здійснює в умовах глобалізації гальмівний вплив на розвиток економіки, оскільки штовхає економічних суб'єктів до дій, спрямованих на отримання ренти, а не прибутку.

Наслідками такої економічної політики є невисока привабливість цих країн для інвестицій. Так, зокрема, приток прямих іноземних інвестицій до арабських країн ста-

⁵ Мельянцева В.А. Экономическое развитие арабо-исламского мира // Восток. – 2004. – №3. – С.98.

більшо зменшується: 2,6% у 1975–1980 рр., 0,9% у 1996 р., 0,4 % у 2000 р.⁶ Одночасно відбувається процес відпливу і арабських капіталів, яких відлякує зменшення прибутків від інвестицій.

Разом з тим, поряд з уповільненням динаміки розвитку арабських економік, культурно-цивілізаційна специфіка обумовлює і позитивні відмінності. Так, крайні форми бідності в арабських країнах розповсюджені менше, що пояснюється перерозподілом нафтових прибутків серед населення держав у цілому (а не в обмеженому колі еліти), субсидіюванням населення державою у відповідності до традиційних мусульманських норм, які розглядають податок на прибуток (закят, садака) як релігійний обов'язок, а не добровільність за власною ініціативою. У 1970–1990-х рр. відсоток жебраків в арабських країнах скоротився з 10–11% до 3%, а бідних – з 37–39% до 28–30%. Найпоказовіші досягнення в подоланні злиденності в ісламському світі демонструє Ісламська Республіка Іран, де внаслідок ортодоксального дотримання ісламських принципів у внутрішній політиці правлячими колами після Ісламської революції 1979 р. масштаби зубожіння в іранському суспільстві скоротились з 47% в 1978 р. до 19% в 2002 р. Показово і те, що темпи економічного піднесення країни в 2000–2004 рр. виявились найпотужнішими серед держав ісламського регіону – із середньорічним відсотком приросту в 5,7%, проти 4,7% у Туреччині, 4% у Єгипту і 3,2% у Саудівської Аравії. Остання також є прикладом практичної реалізації приписів ісламської економіки, оскільки протягом останніх 30 років реалізує програму розвитку безпрецедентного масштабу: 5% свого валового національного прибутку країна відраховує як фінансову допомогу для понад 70 країн ісламського світу та інших держав.

Таким чином, культурно-цивілізаційна специфіка арабських країн відіграватиме двоїсту роль у процесі їх пристосування до умов глобалізації. Негативно впливаючи на темпи економічного розвитку і ступінь конкурентоспроможності національних економік, вона між тим ефективніше захищатиме суспільство.

В арабо-мусульманському світі існує уявлення про необхідність і вигідність економічної інтеграції як механізму взаємної підтримки національних господарських систем. Тенденції розвитку міжарабського економічного співробітництва, інтеграція економік арабських країн у рамках Хартії Ліги арабських держав і Угоди про міжарабську економічну єдність породили ідею створення Спільного арабського ринку, за якою весь арабський світ має перетворитися у 2007 р. на єдину зону вільної торгівлі з метою подальшого входження до СОТ. Основою створення Спільного арабського ринку та зон вільної торгівлі є двосторонні угоди країн про зони вільної торгівлі. Найуспішніше арабська інтеграція відбувається в рамках Ради співробітництва держав Перської затоки (РСДПЗ). На саміті 2002 р. було прийнято рішення про створення у 2010 р. валютного союзу з єдиною валютою.

Паралельно втілюється й ідея створення спільного ринку ісламських країн, генератором якої стала Організація ісламська конференція (ОІК). Створення Спільного ісламського ринку (СІР) часто називають головною метою формування економічного співробітництва ісламських держав, і саме вона неодноразово фігурувала у резолюціях самітів і зустрічей міністрів закордонних справ цих країн. Передбачається, що СІР забезпечить вільне пересування капіталів, товарів і послуг, підприємництва, праці та технологій між членами, а також спільний тариф для не-членів СІР.

Основні мотиви, що покладені в основу створення СІР, є такими: 1) територія ісламських країн охоплює чотири континенти від Атлантики до Тихого океану та історично є центром спільного економічного і політичного життя; 2) населення регіону становить переважно молодь (більше 1 млрд. осіб) і являє собою величезний ринок, що зростає, для дуже диверсифікованого набору товарів, які вже є відомими Півночі; 3) країни-члени ОІК володіють великими природними, мінеральними і людськими ре-

⁶ Мельянцева В.А. Экономическое развитие арабо-исламского мира... – С.99.

сурсами, є постачальниками багатьох ключових товарів, які є життєво необхідними для світу загалом і розвинутої Півночі зокрема.

Водночас існують і фактори, що ускладнюють інтеграцію. Ісламські країни розрізняються за економічною структурою, рівнем розвитку, політичними системами і соціокультурними характеристиками. У виробничій структурі 57 країн-членів ОІК сектор послуг переважає у 33, промисловість – у 12, сільське господарство – у 9 разів. Обсяг ВВП коливається від 368 млн. дол. (Мальдіви) до 198 млрд. дол. (Туреччина), а ВВП на душу населення від 144 дол. (Сьєрра-Леоне) до 20673 дол. (Катар)⁷.

У більшості країн-членів ОІК власні накопичення не можуть задовольнити інвестиційні потреби, чим пояснюється наявність обтяжливого боргового тягаря. Їхній експорт складається переважно з енергоносіїв і сировини, а імпорт – з готових товарів. Тому їх головними торговельними партнерами є розвинуті країни. Невеликі обсяги торгівлі між країнами-членами ОІК пояснюються їхнім колишнім колоніальним становищем, а також тим, що їхня продукція є швидше конкурентною, ніж взаємодоповнюючою, вони не можуть запропонувати одна одній високотехнологічні та різноманітні готові вироби.

Населення країн-членів ОІК (1,22 млрд. осіб) дійсно являє собою великий потенційний споживчий ринок. Проте 34% з них є бідними, у 30 державах 35% населення зайнято у сільському господарстві, а в 17 країнах їхня частка перевищує 50%. Отже більшість населення країн-членів ОІК мають украй низьку купівельну спроможність⁸.

Але диверсифікованість країн-членів ОІК може стати конструктивною у випадку кооперації. На саміті ОІК 1980 р. в Анкарі було схвалено план економічних дій і базову концепцію. Активна діяльність підрозділів ОІК в економічній площині дозволила створити сприятливу атмосферу і посилити двосторонні економічні зв'язки, які охоплюють більшість секторів національних економік, була розроблена також і необхідна інституціональна та законодавча база для співробітництва у галузі інвестицій, руху капіталу і товарів, комерційних ринків, фінансів та спільних дій на світових ринках. Зусиллями ОІК міждержавна торгівля з 1999 р. зросла з 10% до 13% (один відсоток приросту дорівнює 4 млрд. дол.)⁹.

Отже світові процеси підштовхують до перегляду індивідуального і колективного місця арабських і мусульманських країн у новій світовій структурі. Звідси поглиблення процесів економічної інтеграції арабо-мусульманського світу – нині уявлення про необхідність і вигоду економічної інтеграції з урахуванням моделей ісламської економіки є майже однаковими.

Як слушно зазначає російський економіст А. Журавльов, „повноцінне втілення ісламської економічної моделі має на увазі „третій шлях” розвитку. Дійсно, капіталізм побудований на особистій мотивації, але не враховує соціальний елемент. Соціалізм бере до уваги суспільний інтерес, але руйнує приватний стимул. Ісламська модель з її іманентним принципом відповідальності перед всевидючим Творцем, як припускається, спонукає індивіда виходити не тільки з матеріальних інтересів, але й з соціального, людського, морального виміру. Ісламську економіку, таким чином, можна визначити як шлях економічного розвитку, який визначається морально-ціннісними і правовими нормами ісламу”¹⁰. А прагнення ісламських суспільств жити відповідно до власних уявлень про цінності та напрями розвитку залишатиметься визначальною мотивацією політики держав і суспільної поведінки.

⁷ Practical steps and possible consequences of establishing an Islamic common market // J. of economic cooperation among Islamic countries. – Ankara, 2003. – Vol. 24. – № 1. – P.115.

⁸ Ibid. – P.117.

⁹ Ibid. – P.125.

¹⁰ Журавлев А. Размышления об исламской экономике // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 5. – С.38.